

Berlijn 1936

MELD JE AAN VOOR ONZE NIEUWSBRIEF

Zo blijf je op de hoogte van de nieuwste boeken van Ambo|Anthos uitgevers en ontvang je leuke extra's, zoals prijsvragen, exclusieve aanbiedingen en leesfragmenten. Ook word je geïnformeerd over onze lezingen, signeersessies en over andere interessante bijeenkomsten die wij geregeld organiseren.

Aanmelden kan via www.amboanthos.nl/nieuwsbrief

Oliver Hilmes

Berlijn 1936

Een zomer in Hitlers Duitsland

Vertaald uit het Duits
door Rob Hartmans

Ambo|Anthos
Amsterdam

Deze uitgave kwam tot stand met bemiddeling van
Marianne Schönbach Literary Agency

ISBN 978 90 263 3710 9

© 2016 Siedler Verlag, in der Verlagsgruppe
Random House GmbH, München

© 2016 Nederlandse vertaling AmbolAnthos uitgevers,
Amsterdam en Rob Hartmans

Oorspronkelijke titel Berlin 1936. *Sechzehn Tage im August*

Oorspronkelijke uitgever Siedler Verlag, München

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Ullstein Bild / Contributor / Getty Images

Foto auteur © Maximilian Lautenschläger

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voor mijn familie

INHOUD

Zaterdag, 1 augustus 1936	10
Zondag, 2 augustus 1936	30
Maandag, 3 augustus 1936	44
Dinsdag, 4 augustus 1936	62
Woensdag, 5 augustus 1936	78
Donderdag, 6 augustus 1936	98
Vrijdag, 7 augustus 1936	116
Zaterdag, 8 augustus 1936	132
Zondag, 9 augustus 1936	148
Maandag, 10 augustus 1936	164
Dinsdag, 11 augustus 1936	180
Woensdag, 12 augustus 1936	194
Donderdag, 13 augustus 1936	210
Vrijdag, 14 augustus 1936	230
Zaterdag, 15 augustus 1936	246
Zondag, 16 augustus 1936	262
Hoe ging het verder met...?	278
Dankwoord	299
Noten	301
Bronnen en literatuur	313
Illustratieverantwoording	319

Berlijn in de zomer van 1936. Honderdduizenden belangstellenden staan dagelijks langs de kant van de straten en wachten totdat Adolf Hitler voorbijrijdt.

ZATERDAG, 1 AUGUSTUS 1936

BERICHT VAN DE RIJKSWEERDIENST VOOR BERLIJN

Zwaarbewolkt met af en toe een bui. Matige

zuidwestenwind, ruimend naar west. Iets koeler. 19 graden.

In de suite van Henri de Baillet-Latour rinkelt zachtjes de telefoon. ‘Excellentie, het is halfacht,’ meldt de portier. ‘Bon,’ antwoordt de graaf, ‘ik ben al wakker.’ De medewerkers van Hotel Adlon, waar Baillet-Latour verblijft, behandelen hun gast met alle hoogachting, aangezien Henri de Baillet-Latour bijna zoiets als een regeringsleider is. Hij heerst echter niet over een land, hij staat niet aan het hoofd van een republiek en hij is niet de regent van een monarchie. Henri *comte* de Baillet-Latour is president van het Internationaal Olympisch Comité (IOC). Als vandaag in het Olympisch Stadion van Berlijn stipt om 17.14 uur de olympische vlag gehesen zal worden, neemt de zestigjarige Belg voor zestien dagen de soevereiniteit over de Berlijnse sportcomplexen over.

Voor het zover is moet Baillet-Latour nog een strak programma afwerken: hij zal met de andere leden van het IOC een kerkdienst bezoeken, een erewacht van de Wehrmacht inspecteren, en uiteindelijk een krans leggen in de Neue Wache, waar de gesneuvelden uit de Eerste Wereldoorlog worden herdacht. Na deze militaire plechtigheid zullen de leden van het IOC welkom worden geheten door Hermann Göring, in diens hoedanigheid van minister-president van Pruisen.

Inmiddels is het acht uur, en op de Pariser Platz voor Hotel Adlon klinkt marsmuziek, die meermalen wordt onderbroken door oproepen en het lied ‘Freut euch des Lebens’. Dit ‘*Große Wecken*’, zoals het ritueel heet, is een van de vele eerbetoningen die de nationaalsocialisten het IOC brengen. Als Henri

de Baillet-Latour voor het raam van zijn suite staat en het gebeuren gadeslaat kan hij zich een staatshoofd voelen, met Hotel Adlon als zijn residentie. Het IOC resideert in het beste deel van Berlijn: tegenover het hotel bevindt zich de Franse ambassade, links schittert de Brandenburger Tor en direct naast Berlijns beroemdste bouwwerk bevindt zich het Palais Blücher, dat eigendom is van de Verenigde Staten. Eigenlijk zou dit uitgestrekte gebouw de Amerikaanse ambassade moeten herbergen, maar het complex is in 1931 helemaal uitgebrand en het herstel laat op zich wachten. Hotel Adlon grenst op de Pariser Platz aan de eerbiedwaardige Akademie der Künste, en op de Wilhelmstrasse aan het Palais Strousberg, waar de Engelse ambassade is gehuisvest.

Henri de Baillet-Latour is inmiddels klaar met zijn ontbijt en maakt zich gereed om Hotel Adlon te verlaten. Om deze dag luister bij te zetten kleedt de graaf zich bijzonder feestelijk en draagt hij een donker rokkostuum met grijze broek, schoenen met slobkousen, een hoge hoed en een prachtige ambtsketen. Als Joseph Goebbels hem zo ziet schudt hij in gedachten het hoofd. In zijn dagboek schrijft hij: ‘De olympiërs zien eruit als de directie van een vlooiencircus.’¹

Met Pauline Strauss is het slecht kersen eten. Mevrouw Pauline is de echtgenote van de beroemde componist Richard Strauss en ze speelt het klaar om wildvreemde mensen de ergste dingen recht in hun gezicht te zeggen. Maar ook vrienden en kennissen zijn niet veilig voor haar legendarische tactloosheid. ‘Frau Strauss, die bij de thee, tegen haar gewoonte in, nog heel beminnelijk was geweest, had nu weer een van haar half hysterische onhebbelijkheidsaanvallen,’ herinnert graaf Harry Kessler zich een ontmoeting met haar in een chic Ber-

lijns restaurant. De tafels zijn gedekt met duur porselein, deftig zilveren bestek en kristallen glazen, obers in livrei bewegen zich vrijwel geruisloos door het vertrek, en de gasten converseren op gedempte toon. Dat geldt echter niet voor Pauline Strauss. Als Kessler een blijkbaar niet erg interessante anekdote over een beroemde Parijse gastronom vertelt, valt Frau Strauss hem luidruchtig in de rede: 'Die is toch allang dood, allang dood, voordat u het verhaal tot een eind gebracht hebt! Nou ja, als iemand zo'n saai verhaal zo langzaam vertelt! Kijk liever eens naar dat mestvarken daar...' De gasten kijken elkaar verbijsterd aan. 'Ja, dat mestvarken, die dikke officier daar aan tafel,' legt Frau Strauss uit en ze wijst met haar vinger naar een tamelijk corpulente luitenant aan een tafel verderop. 'Nou wat? Ik wil toch alleen maar een beetje met dat mestvarken daar koketteren,' herhaalt ze en ze kijkt de luitenant onafgebroken aan, tot ze triomfantelijk uitroept: 'Moet je eens kijken, nu werpt dat mestvarken me verliefde blikken toe. Ik denk echt dat hij hierheen komt en bij ons aan tafel komt zitten.' Om haar heen is iedereen ontsteld, de eveneens aanwezige schrijver Hugo von Hofmannsthal staart geschokt naar zijn bord en Richard Strauss kleurt beurtelings wit en rood. Strauss doet er bij dit schandalige optreden van zijn vrouw echter het zwijgen toe, wellicht om erger te voorkomen. Ze schijnt ooit, toen hij haar bij een dergelijke scène verwijten maakte, toegeschreeuwd te hebben: 'Nog één woord, Richard, en ik ga naar de Friedrichstrasse en grijp de eerste de beste.'²

Het is geen wonder dat Pauline Strauss de schrik van alle portiers, kelners en kamermeisjes is. Gisterochtend heeft het echtpaar Strauss, begeleid door hun huishoudster Anna, zijn intrek genomen in Hotel Bristol. Dit hotel staat eveneens aan Unter den Linden, de mooiste boulevard van Berlijn, slechts

op een steenworp afstand van het beroemde Hotel Adlon. Vanzelfsprekend is dit etablissement van tal van moderne gemakken voorzien. Zo zijn de ruime kamers en suites ingericht met fraai meubilair en beschikken ze over een eigen badkamer. Daarnaast heeft het hotel bijzonder fraaie gemeenschappelijke vertrekken: de schrijf- en leeszaal is in gotische stijl ingericht, terwijl de theesalon voorzien is van zware Engelse lederen fauteuils.

Richard Strauss heeft nauwelijks gelegenheid om van de luxe van zijn hotel te genieten. Gisteren was hij druk met repetities en vanmiddag staat de première van een nieuwe compositie op het programma, en morgenochtend zal hij Berlijn alweer verlaten en afreizen naar Beieren. Als een van de belangrijkste hedendaagse componisten is Richard Strauss toch al een drukbezet mens: in april rondde hij in Marseille een concerttournee door Italië en Frankrijk af, in april dirigeerde hij in Parijs en Keulen en in juni in Zürich en opnieuw in Keulen. Daarnaast vindt de tweeënzeventigjarige Strauss ook steeds weer tijd om nieuw werk te schrijven. Het stuk dat over enkele uren in première gaat heet *Olympische Hymne* en is geschreven ter gelegenheid van de opening van de Spelen, in opdracht van het IOC. Strauss beweert dat hij alles kan toonzetten. ‘Wie een echte musicus wil zijn,’ grapte hij ooit, ‘moet ook een menukaart kunnen toonzetten.’ Componeren is voor Strauss altijd een kwestie van ijver en discipline. Met stoïcijnse rust gaat hij aan zijn schrijftafel zitten en schrijft werk na werk. Theodor W. Adorno zal later het boosaardige begrip ‘componeermachine’ munten: Strauss zou de moderniteit hebben verraden en hebben aangepapt met het grote publiek – hij zou een meester van de oppervlakkigheid zijn, die zichzelf voor baar geld te koop aanbiedt.

De *Olympische Hymne* voor koor en symfonieorkest behoort duidelijk tot de categorie routinewerk, want Strauss interesseert zich absoluut niet voor sport. Skiën is iets voor Noorse postbodes, luidt zijn mening. Wanneer hij in februari 1933 te horen krijgt dat zijn woonplaats Garmisch van plan is om ter financiering van de Olympische Winterspelen een speciale belasting te heffen, protesteert Strauss heftig. Aan de gemeenteraad schrijft hij: ‘In de veronderstelling dat de nieuwe gemeentebelasting dient ter dekking van de onkosten van de sportflauwekul en de volstrekt onnodige Olympiapropaganda, teken ik hiertegen bezwaar aan, en verzoek ik u, aangezien ik geen enkele sportaccommodatie, bobsleebaan, spring-schans etc. nodig heb, en ook graag afzie van de triomfboog bij het station, mij vrij te stellen van deze belasting en deze alleen te innen bij degenen die belangstelling hebben voor Olympiades en soortgelijke humbug. Mijn portemonnee wordt reeds voldoende geplunderd door staatsbelastingen ter bekostiging van uitkeringen voor lui lakken, wat sociale zekerheid wordt genoemd, en door de in Garmisch welig tierende huis-aan-huisbedelarij.’³

Dit protest weerhield Richard Strauss er echter niet van om voor het componeren van de hymne waarmee deze ‘sportflauwekul’ gevierd werd, een honorarium van tienduizend rijksmark te vragen – de cheque heiligt de middelen. Dit aanzienlijke bedrag was echter veel meer dan het budget van het IOC toestond, zodat Strauss na lange onderhandelingen maar helemaal afzag van een vergoeding. Het zal dus niet verbazen dat hij dit werk met weinig enthousiasme schreef. ‘Ik verdrijf de adventsverveling door een Olympiahymne voor de proleten te schrijven,’ schreef hij in december 1934 aan Stefan Zweig, ‘ik de uitgesproken vijand

en verachter van sport. Maar ja: ledigheid is des duivels oorkussen.’⁴

Voor de tekst van de hymne wordt een prijsvraag uitgeschreven, die wordt gewonnen door de werkloze toneelspeler en zondagsdichter Robert Lubahn. Als Joseph Goebbels bezwaar aantekent omdat het gedicht van Lubahn te weinig uiting geeft aan de geest van het Derde Rijk*, worden delen van de tekst veranderd. Lubahns regel ‘Vrede zal de strijdkreet zijn’ wordt omgewerkt tot ‘Eer zal de strijdkreet zijn’. De uitdrukking ‘Rechtsgezag zal het hoogste zijn’ wordt veranderd in ‘Trouw aan de eed zal het hoogste zijn’. Robert Lubahn moet goed- of kwaadschiks akkoord gaan, aangezien het IOC als opdrachtgever niet protesteert – en Richard Strauss maakt het waarschijnlijk allemaal niets uit.

Onmiddellijk nadat hij het vier minuten durende werkje in december 1934 voltooid heeft, wendt Strauss zich tot Hans Heinrich Lammers, de chef van de rijkskanselarij, en vraagt of hij de hymne ten overstaan van Hitler ten gehore mag brengen, ‘want bij hem, de Führer en beschermheer van de Olympiade, moet ze toch in de eerste plaats in de smaak vallen’.⁵ Na veel getouwtrek – Hitler heeft heel wat minder belangstelling voor een dergelijke ontmoeting dan Strauss – wordt men het erover eens dat dit eind maart 1935 zal plaatsvinden. Na afloop van het privéconcert in Hitlers woning schenkt Strauss zijn ‘Führer’ een gesigneerd manuscript van de hymne, dat deze in grote dank aanvaardt.

* In de Duitse tekst heeft de auteur de begrippen ‘Derde Rijk’ en ‘Führer’ consequent tussen aanhalingstekens gezet, om zich te distantiëren van deze nationaalsocialistische termen. Omdat aangenomen mag worden dat geen enkele Nederlandse lezer de auteur zal verdenken van begrip of zelfs sympathie voor het nazisme, zijn deze aanhalingstekens in de vertaling weggelaten (vert.).

Dat Richard Strauss bij het regime in het gevlij wilde komen had zeer aardse redenen. Zijn nieuwe opera, *Die schweigsame Frau*, zal in juni 1935 in Dresden in première gaan. Minister van Propaganda Joseph Goebbels is echter tegen het werk, omdat het libretto is geschreven door Stefan Zweig, die als jood in het Derde Rijk persona non grata is. Hitler geeft voor de opera echter een speciale vergunning, waarvoor Strauss hem klaarblijkelijk wil bedanken met de *Olympische Hymne*. Het engagement van de wereldberoemde componist met het nationaalsocialistische Duitsland komt echter al spoedig in een zware crisis te verkeren, wanneer de Gestapo een brief van Strauss aan Stefan Zweig onderschept, waarin hij zich vrolijk maakt over zijn werkzaamheden als president van de *Reichsmusikkammer*. Half juli 1935 moet Strauss deze functie neerleggen en na twee uitvoeringen wordt *Die schweigsame Frau* van het programma afgevoerd. Voor een minder prominente kunstenaar had deze kwestie het einde kunnen betekenen, maar Richard Strauss is zo belangrijk dat de nationaalsocialisten hem niet voorgoed kwijt willen. Een jaar later – in de zomer van 1936 – is de affaire vergeten en mag Strauss zijn *Olympische Hymne* persoonlijk ten doop houden. Terwijl het echtpaar Strauss ondertussen in de zogenoemde Terraszaal van Hotel Bristol aan het ontbijt zit en Pauline zoals gewoonlijk het personeel koeioneert, denkt Richard erover hoe het zal zijn om vanmiddag te dirigeren voor meer dan honderdduizend proleten.

‘Waar zijn we eigenlijk?’ vraagt Max von Hoyos aan zijn buurman, Hannes Trautloft. Max is net wakker geworden en heeft geen idee hoelang hij geslapen heeft. Hij geeuwt, wrijft in zijn ogen en strekt zijn armen uit. ‘Nog altijd op de Elbe,’ ant-

woordt Hannes. Max lijkt niet erg verbaasd te zijn. ‘Wat heb ik een honger!’ roept hij en hij zwaait zijn kooi uit.⁶ De twee jongemannen delen een hut op het stoomschip Usaramo en zijn onderweg van Hamburg naar Spanje. Met ruim tachtig anderen behoren ze tot een groep die zich ‘Reisgezelschap Union’ noemt. Deze vereniging bestaat louter uit mannen, die zich merkwaardig gedragen en zich afzijdig houden van de overige passagiers. Als men hun naar het doel van hun reis vraagt, krijgt men geen antwoord. Die heren zijn zo te zien geen welgestelde cruisetoeisten, want daarvoor bewegen ze zich niet elegant genoeg. Men zou ze bijna als soldaten kunnen zien, maar wat daartegen pleit is dat ze burgerkleding dragen. Wat ook opvalt, is dat ze veel bagage bij zich hebben. Wat zit er in die vele grote kisten die in Hamburg aan boord werden gebracht? Ook vandaag zwijgt men. Wat in ieder geval duidelijk is: met ‘Reisgezelschap Union’ is iets niet in orde.

In de Berlijnse Lustgarten begint om 12.00 uur een manifestatie van de Hitlerjugend, waarbij bijna 29.000 jongens en meisjes strak in het gelid staan. Vanaf het dak van het Stadtschloss heeft men vrij uitzicht over het uitgestrekte terrein tussen het Altes Museum, de Berlijnse Dom en het slot. In de menigte zijn individuen niet meer te herkennen, het enige wat men ziet is de mensenmassa. Zoals zoveel in deze dagen is ook deze parade een machtige demonstratie, die vooral bedoeld is voor de buitenlandse gasten. Adolf Hitler kan op zijn jeugd vertrouwen, zo luidt de boodschap, die men gerust ook als waarschuwing mag zien.

De verschillende programmaonderdelen grijpen in elkaar als bij een geolied raderwerk. De begroeting van het Internationaal Olympisch Comité wordt precies op tijd beëindigd,

waarop de eregasten slechts een korte afstand hoeven af te leggen van de koepelzaal van het Altes Museum naar de voorkant van het gebouw. Op het bordes, dat van het museum naar de Lustgarten voert, is een spreekgestoelte opgericht, waarop achtereenvolgens *Reichsjugendführer* Baldur von Schirach, *Reichssportführer* Hans von Tschammer und Osten, *Reichserziehungsminister* Bernhard Rust en als laatste Joseph Goebbels tot de Hitlerjugend spreken. ‘Imposant schouwspel’, noteert de propagandaminister in zijn dagboek. ‘Hoe kan men daar iets origineels over zeggen? Dan komt de vlam uit Olympia. Een aangrijpend moment. Motregen.’⁷

De olympische fakkelloop, die in de Lustgarten voorlopig eindigt, is niet zoals men zou denken een traditie uit het oude Griekenland, maar bedacht door een sportofficial uit Würzburg. De vierenvijftigjarige Carl Diem is als secretaris-generaal van het organisatiecomité een van de belangrijkste figuren van de Berlijnse Olympische Spelen. Het ruim drieduizend kilometer lange looptraject van Olympia naar Berlijn – via Athene, Delphi, Thessaloniki, Sofia, Belgrado, Boedapest, Wenen, Praag en Dresden – slaat een brug tussen de oudheid en de moderne tijd, beweert de vindingrijke Diem. Dat bij de Olympische Spelen in de oudheid helemaal geen fakkelloop werd gehouden, doet er volgens Diem niet toe. Het gaat hem erom de Berlijnse Spelen zoveel mogelijk een gewijd karakter te geven. Joseph Goebbels, wiens ministerie voor Propaganda verantwoordelijk is voor het organiseren van de jeugdmanifestatie in de Lustgarten, is meteen enthousiast over dit idee. Goebbels laat de fakkeldrager door de haag van Hitlerjugend voor het Altes Museum lopen en daar een vuuraltaar ontsteken. Vervolgens loopt de jongeman met de fakkel voor het Stadtschloss langs, om daar op

het 'Vaandelaltaar der Naties' een tweede vlam te ontsteken.

Hierna staat een compleet wagenpark van limousines gereed om de vertegenwoordigers van het IOC en de andere eregasten naar het paleis van de rijkskanselier, de rijkskanselarij, in de Wilhelmstrasse te brengen. Daar neemt Henri de Baillet-Latour het woord, om Hitler te bedanken voor de Duitse gastvrijheid. De gastheer antwoordt kort en benadrukt het volkenverbindende karakter van de Spelen. Om 14.00 uur staat er op het programma eenvoudig: 'lichte maaltijd'.

Tussen 15.00 en 15.07 uur verlaten Hitlers gasten de rijkskanselarij om naar het Olympisch Stadion te gaan. Na de Wilhelmstrasse buigt de stoet auto's af naar de 'Via triumphalis'. Dit is de naam die de organisatoren hebben gegeven aan de ruim elf kilometer lange feestelijke route tussen de Lustgarten in het oosten van de stad en het in het westen gelegen Olympisch Stadion. In het oude Rome trokken zegevierende veldheren over de 'Via triumphalis' op feestelijke wijze de stad binnen, in Berlijn rijdt Adolf Hitler hierover in een open Mercedes naar de Spelen, die plaatsvinden in een arena die in hoge mate een imitatie is van een Romeins amfitheater. *Panem et circenses* – brood en spelen.

De gehele route is omzoomd met bovenmaatse hakenkruis- en olympische vlaggen en wordt bewaakt door veertigduizend SA's. Achter deze haag van geüniformeerde mannen staan honderdduizenden nieuwsgierigen, die wachten op een gebeurtenis die volgens het programma om 15.18 uur moet beginnen: 'Vertrek van de Führer naar Olympisch Stadion'.

Ergens in de menigte bevindt zich een vijfendertigjarige Amerikaan genaamd Thomas Clayton Wolfe. Tom, zoals de